

ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

ΤΟΥ
ΠΑΝΤΕΛΗ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ
ΜΕ 32 ΟΛΟΣΕΛΙΔΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΞΩ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
ΕΚΔΟΤΗΣ ΑΕΤΟΣ Α.Ε. 1942
ΑΘΗΝΑ

ΑΤΟΣ
Η

00375 / GRE

ΠΑΝΤΕΛΗ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ

ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ

ΕΚΔΟΤΗΣ ΑΕΤΟΣ Α.Ε. 1948

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	ΣΕΛ.
ΙΣΠΑΝΟΙ ΚΑΙ ΙΤΑΛΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟ	11
I. ΚΡΗΤΗ. ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ	21
ΠΟΤΕ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ	27
Η ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥ. ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΤΟΥ.	28
<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ</i>	40
II. ΙΤΑΛΙΑ. Ο ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ	45
Ο ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΗ ΡΩΜΗ	46
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΝΕΑΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ	52
<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ</i>	56
III. ΙΣΠΑΝΙΑ. ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑ	61
Τ' ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΓΛΥΠΤΙΚΑ	86
ΜΕΡΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ. ΧΑΜΕΝΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑ. Ο ΓΚΡΕΚΟ	
ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΟΥ ΦΡΕΣΚΟΥ. ΕΙΤΑΝ Ο ΓΚΡΕΚΟ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΟΣ; ΤΙ	
ΚΕΡΑΙΣΕ Ο ΓΚΡΕΚΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ	93
IV. Ο ΓΚΡΕΚΟ ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ. Ο ΓΚΡΕΚΟ ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ	107
ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ.	109
ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΑΠΟ ΜΕΣΑ	116
ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟ (ΟΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ, ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ, ΟΙ	
ΦΙΛΟΙ). Η ΧΕΡΩΝΥΜΑ ΝΤΕ ΛΑΣ ΚΟΥΕΒΑΣ. Ο ΜΑΝΟΥΕΛ ΝΤΕ ΚΟΥΕΒΑΣ.	
Ο ΓΙΩΡΓΗΣ ΜΑΝΟΥΗΛ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΗ	
ΜΑΝΟΥΗΛ. Ο ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ. Ο ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ (ΝΤΕ) ΠΡΕ-	
ΜΠΟΣΤΕ. Η ΜΑΡΙΑ ΓΚΟΜΕΘ. ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ. ΟΙ ΦΙΛΟΙ Κ' ΟΙ ΘΑΥΜΑΣΤΕΣ.	
ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ	118
V. Ο ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΓΚΡΕΚΟ. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΟΥ. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ.	
ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΟΥΣ ΠΙΝΑΚΕΣ. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ. Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
ΤΟΥ. Η ΔΙΣΘΗΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΟΥ. Ο ΧΑΡΑΧΤΗΡΑΣ ΤΟΥ. Η ΠΡΟ-	
ΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ. ΑΥΤΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ	139
VI. ΤΑ ΣΤΕΡΝΑ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ. Η ΕΞΟΥΣΙΟΔΟΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΤΑΞΗ	
ΔΙΑΘΗΚΗΣ. Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ. Η ΔΙΑΘΗΚΗ. Η ΑΠΟΓΡΑΦΗ. Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ	
ΓΚΡΕΚΟ. ΤΑ ΕΠΙΤΑΦΙΑ	159
<i>ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</i>	170

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΞΩ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

1. 'Η Προσκύνηση τῶν Μάγων.	14. 'Η Βάφτιση.
2. Τὸ 'Όρος Σινᾶ.	15. 'Ο 'Άγιος Μαρτίνος.
3. Πορτραῖτο τοῦ Τζιούλιο Κλόβιο.	16. 'Ο 'Άγιος Βερναρδῖνος.
4. 'Η Θεραπεία τοῦ τυφλοῦ.	17. 'Η Παναγία τοῦ ἐλέους.
5. Πορτραῖτο τοῦ Βινκέντιου 'Αναστάτζη.	18. 'Ο Ζωγράφος.
6. Τὸ κεντρικὸ εἰκονοστάσι τοῦ Σ. Ντομίγκο.	19. Πορτραῖτο γέρου.
7. 'Η Μετάσταση τῆς Θεοτόκου.	20. 'Η Οἰκογένεια.
8. 'Η Γυναίκα μὲ τὴν ἐρμῖνα.	21. 'Ο Χριστὸς στοῦ Φαρισαίου.
9. 'Ο 'Άγιος Σεβαστιανός.	22. 'Η 'Ανάληψη τῆς Θεοτόκου.
10. 'Εσπώλιο.	23. Αὐτοπροσωπογραφία(;).
11. Τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Μαυρίκιου.	24. 'Η Συμφωνία τῶν ἀγγέλων.
12. 'Η Ταφή τοῦ Κόντε 'Οργκάθ.	25. 'Η Βάφτιση.
13. Pietà,	26. 'Αποκάλυψη τῆς Ε' Σφραγίδας.

27. Πορτραίτο του Όρτένσιο Φέλιξ Παραβιθίνο. 31. Τα αγάλματα στο κεντρικό εικονοστάσι
 28. Το Τολέδο με καταιγίδα. του Σάντο Ντομίνγκο έλ Άντίγουο.
 29. Άποψη καί σχέδιο του Τολέδου. 32. Η Παναγία φέρνει το άμφιο στον άγιο
 30. Αυτόπροσωπογραφία (;). Ίλδεφόνσο.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

	Σελ.
I. Ύπογραφές του Θεοτοκόπουλου	22
II. Όμοιότυπο της ύπογραφής του Θεοτοκόπουλου στην <i>Ταφή του Όργκάθ</i> . . .	23
III. Όμοιότυπο από το άπανάγραμμα της έπιστολής που κρατά ό <i>Άπόστολος Παύλος</i> στον όμώνυμο πίνακα	28
IV. Το κεντρικό εικονοστάσι στην έκκλησιά του Σάν Χουάν Μπαουτίστα.	90
V. Η συνοικία του Τράνσιτο στα χρόνια του Γκρέκο	110
VI. Η συνοικία του Τράνσιτο στα χρόνια μας	111
VII. Όμοιότυπο ύπογραφής του κατάκοιτου Γκρέκο (1614)	139
VIII. Αυτόγραφο του Γκρέκο	155
IX. Κάτοψη της έκκλησιās του Σάντο Ντομίνγκο έλ Άντίγουο	163
X. Κάτοψη της κρύπτης (οίκογενειακού τάφου) που παραχωρήθηκε στα 1612 στον Γκρέκο καί στο γιό του	165

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΙΣΠΑΝΟΙ ΚΑΙ ΙΤΑΛΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟ

Α ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ σωστό είν-
ναι νὰ ξεκινήσουν μὲ τὸ σεβάσμιο ὄνομα τοῦ Μανουὲλ
Μπαρτολομέ Κοσσίο (*M. B. Cossío*). Αὐτὸς εἶναι ὁ θεμε-
λιωτὴς τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν γιὰ τὸ Θεοτοκόπουλο, αὐ-
τὸς ποὺ συγκέντρωσε πρῶτος — πᾶνε ἀπὸ τότε τριάντα
πέντε χρόνια — καὶ μελέτησε στοχαστικὰ ὅλα τὰ ὥσποτε
γνωστὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ ζωγράφου μας.¹

Τὰ στοιχεῖα τοῦτα εἶχανε τριπλὴ τὴν καταβολή: 1. Τοῦς
Ἰσπανοὺς συγγραφεῖς, τοὺς σύγχρονους ἢ ἀμέσως μεταγενέστερους ἀπὸ τὸ Θ.
2. Μερικὰ σχετικὰ πρὸς τὸ Θ. ἔγγραφα ἀπὸ τὰ ἰσπανικὰ ἀρχεῖα. Καὶ 3. Τὰ
ἴδια τὰ ἔργα τοῦ Θ. Ὡστόσο, κ' οἱ τρεῖς αὐτὲς πηγὲς ἐνωμένες δὲν μπορέσανε
τότε νὰ προμηθεύουν τὸ ὕλικὸ γιὰ νὰ συνταχθεῖ, — στὸ κεφάλαιο τῆς ἱστοριο-
γραφίας, — παραπάνω ἀπὸ μιὰ χρονογραφία τῶν κύριων ἔργων τοῦ ζωγρά-
φου. Ἡ καθ'αὐτὸ βιογραφία του ἔμεινε γιὰ νὰ γραφεῖ, καὶ τοῦτο μαρτυροῦντας
ὁ ἴδιος ὁ Κοσσίο, ἐπιγράφει χαρακτηριστικὰ τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου
του: «Αὐτὸ ποὺ ἀγνοοῦμε ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Γκρέκο». Ὅμως δὲν πα-
ραλείπει νὰ παρακινήσει συγχρόνως τοὺς ἱστοριοδίφες γιὰ τὴν ἐπίμονη ἔρευνα,
ποὺ θ' ἀξίωνε ἀργότερα τὸ κεφάλαιο αὐτὸ νὰ τιλοφορηθεῖ: «Αὐτὸ ποὺ ξέ-
ρουμε γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Γκρέκο».²

Γιὰ τὸ ἔργο τῆς ἱστοριογραφίας, αὐτὸ ποῦμενε νὰ ἐρευνηθεῖ εἴτανε κυρίως
τὰ ἰσπανικὰ ἀρχεῖα, καὶ μάλιστα τὰ ἀρχεῖα τοῦ Τολέδου, ὅπου ὁ Θ. ἔζησε τριάντα
ἐφτὰ κάπου χρόνια, καὶ συνάμα τὰρχεῖα τῆς Βενετιάς, ὅπου ὑπῆρχε ἡ ἐλπίδα
νάνταμωθεῖ τὸνομά του, εἴτε μέσα στὰ ἔγγραφα τῆς βενετικῆς διοίκησης τῆς
Κρήτης, εἴτε μέσα στὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος. Ἡ
ἐρευνα στὸ κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετιάς ἐπιχειρήθηκε (1914) ἀπὸ πρωτο-
βουλία τοῦ Κοσσίο χωρὶς ἀποτέλεσμα,³ ἀλλὰ ἐπιβάλλεται νὰ συνεχιστεῖ, μὲ
τὴ βάσιμη ἐλπίδα νὰ καρποφορήσει.⁴ Ὅσο γιὰ τὶς ἀναζητήσεις στὰ τολεδά-

1 *El Greco*, σελ. XXIV+727, καὶ 192 πίνακες ἔξω κειμένον, Μαδρίτη, 1908. Μιὰν ἐντύπωση ἀπὸ
τὴν προσωπικὴ γνωριμιά μου μὲ τὸν Κοσσίο βλ. στὰ «Νεοελληνικὰ Γράμματα» ἀρ. 3, 28/4/1935.

2 Πρὶν ἀπὸ τὴ μονογραφία τοῦ Κοσσίο, ὑπῆρξαν κάποιες προσπάθειες γιὰ τὴ σύνθεση τῆς βιογραφίας
τοῦ Θ. Ἀπ' αὐτὲς ἡ ἀξιολογώτερη εἶναι τοῦ *Sanpere y Miquel, Domenikos Theotokopoulos*, στὴ «*Re-
vista de la Asoc. artis. - arqueol. barcelonesa*», τόμ. Β', ἀρ. 18, Βαρκελώνη, 1900. Καὶ λίγο πιὸ ὕστερα,
μελέτη τοῦ ἴδιου στὴν «*Hispania*», Βαρκελώνη, 1902, ἀρ. 71 (ὅλο τὸ τεῦχος ἀφιερωμένον στὸ Θ.).

3 Πρὸς βλ. *Cossío, Lo que se sabe de la vida del Greco*, Μαδρίτη 1914, σ. 35-36 καὶ σημ. 1.

4 Τὴν ἔρευνα τῶν βενετικῶν ἀρχείων τὴν ἔχουν ἐπιχειρήσει καὶ δικοὶ μας ἱστοριοδίφες. Ἀπὸ τούτους
ευχερὲς, σχετικὰ μὲ τὸ Θ., στάθηκε ὁ κ. Κ. Δ. Μέρτζιος. Θάσχολληθούμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο μὲ τὸ
τῦρμά του. Γιὰ τὸν ἐπιβλητικὸ ὄγκο τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετιάς, πρὸς βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου,

νικα ἀρχεῖα, αὐτὲς ἔχουν ἤδη ἀποδώσει σχεδὸν ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Θ. Ὁ ἓνας ὑπομονετικὸς καὶ φιλότιμος ἐρευνητής, ὁ Φραγκῆσκος ντὲ Μπόρχα ντὲ Σάν Ρομάν ὁ Φερνάντεθ (*F. de Borja de S. Román y Fernández*), δυὸ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Κοσσίου, δημοσίευσεν ἓνα βιβλίον, ποὺ πῆρε εὐθὺς μὴν ἀπὸ τὴς πρῶτης θέσεως στὴ βιβλιογραφία τοῦ Θ., μὲ τὸν τίτλον: *El Greco en Toledo ó nuevas investigaciones acerca de la vida y obras de Dominico Theotocópuli*, (Μαδρίτη, 1910). Ὑπῆρχαν μέσα στὴ συλλογὴ αὐτὴ τῶν ἀνέκδοτων ἐγγράφων, πολλὰ ἀπὸ τὰ συμφωνητικὰ ποῦ ἔχεν ὑπογράψει ὁ Θ. γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ἐχτέλεσε, ἐνοικιαστήρια συμβόλαια γιὰ τὰ σπίτια ὅπου κατοίκησε, ἐχτιμητικὲς καὶ διαιτητικὲς πράξεις — καὶ τὰ σπουδαιότερα ἀπ' ὅλα, ἡ ἐξουσιοδότηση τοῦ «κατάκοιτου καὶ ἄρρωστου» Θ. πρὸς τὸ γιό του νὰ συντάξει διαθήκη γιὰ λογαριασμό του, τὸ κείμενον τῆς διαθήκης αὐτῆς, ἡ ἀπογραφὴ τῆς περιουσίας τοῦ Θ. κ.ἄ. Μὲ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ χυνόταν ἄξαφνον φῶς πάνω στὴ μορφὴ τοῦ Θ. καὶ συνάμα προβάλλαν ἀπὸ τὴν ἀφάνεια τὰ πρόσωπα ποὺ τὸν εἶχαν συντροφεύει στὴ ζωὴ του, ἡ γυναῖκα του καὶ ὁ γιός του, οἱ ἀπόγονοί του, οἱ φίλοι, οἱ μαθητές, οἱ συνεργάτες καὶ οἱ ὑπηρέτες του. Μαθαίναμε ἐπίσης ποῦ εἶχε κατοικήσει, τὰ βιβλία ποῦ ἔχε ἀγαπήσει, πῶς εἶχε κηδευτεῖ καὶ ποῦ εἶχε ταφεῖ... Ἡ πλούσια αὐτὴ συγκομιδὴ ἀπὸ πληροφορίας ἔκανε πρὶν ἰκανὸν τὸν Κοσσίου νὰ ξαναγράψει τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του καὶ νὰ τὸ ἐπιγράψει: «Αὐτὸ ποὺ ξέρουμε γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Γκρέκο».¹

Ὅσοι ἀσχοληθήκανε μὲ τὸ Θεοτοκόπουλον ὕστερα ἀπὸ τὰ 1910 ἔχουν ἐπωφεληθεῖ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὴς ἐρευνῆς τοῦ Σάν Ρομάν. Στὴν Ἰσπανίαν μάλιστα, μὴ καὶ ὑπῆρξε ἡ καλὴ ἀφετηρία, ἐγίνε ἀξιόλογη προσπάθεια νὰ διευκρινιστοῦν τὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς ζωῆς τοῦ Θ. καὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἔργων του. Σ' ἐτοῦτο τὸ μεταξύ, ὁ ἴδιος ὁ Σάν Ρομάν, συνεχίζοντας τὴς ἐρευνῆς του, ὡς ἐπίσημος πρὶν ἀρχαιοδίφης τῆς ἐπαρχίας τοῦ Τολέδου, συγκομίζει μὴ νέα θαυμάσια ἐσοδεῖα, ποὺ τὴν παρουσιάζει στὰ 1927 μὲ τὸν τίτλον: *De la vida del Greco (Nueva Serie de documentos inéditos)* στὸ «*Archivo Español de Arte y Arqueología*», ἀριθ. VIII. Μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ συμπλήρωνε τὸ προηγούμενον, διαφωτίζοντας καὶ ἄλλες πτυχὰς ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Θ. Μᾶς πληροφοροῦσε γιὰ τὸ χρόνον τῆς γέννησής του, ποῦ ἔχε τόσο συζητηθεῖ, ἔβγαλε στὸ φῶς μὴ νέα μορφὴ μὲ τὸνομα Μανουῆσος Θεοτοκόπουλος, μᾶς μάθαινε τὰ ὀνόματα πολλῶν ἀπὸ τοὺς Ἕλλη-

Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ μικρὸς Ἑλληνομνήμων. Πραγματεῖται τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, τόμ. Θ'. Ἀθήνα, 1939, σ. 186 καὶ ἀκ.

1 Τὸ κεφ. αὐτὸ βγήκε σὲ ἰδιαιτέρον τομίδιον στὰ 1914 (βλ. σημ. 3 στὴ σελ. 11).

νες πού ζήσανε στὸ Τολέδο τὸν καιρὸ τοῦ Θ., διευκρινίξε ἓνα σωρὸ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὰ ἔργα του...

Σ' αὐτὴ τῇ σίγουρῃ βάσει, πού τὴν ὀφείλουμε στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, θέλησα νὰ στηρίξω κυρίως τὸ βιβλίο μου τοῦτο. Ὑστερα ἀπὸ τὴν τελευταία μου πραγματεία γιὰ τὸ Θ.,¹ ὅπου προσπάθησα νὰ ἐρμηνέψω μορφολογικὰ τὴ ρωμαϊκὴ παραγωγὴ του καὶ νὰ προσεγγίσω τὸ νόμο τῆς ὑπαρξῆς του, τὸ ἱστοριογραφικὸ τοῦτο κείμενο μοιάζει σὰν ἓνα πρωτότυπο. Εἶναι σὰ νὰ ἐλκύω στὴν ἐπιφάνεια τὰ στοιχεῖα πού εἶχα ἄλλοτε ἀποκρούσει, ἀφοῦ τὰ εἶχα χρησιμοποιοῦναι στὴ σύνθεση πού τ'ἀκλείσει μέσα της χωρὶς νὰ τὰ ὀνομάσει. Ἔτσι καὶ εἶναι: Ἡ πρόθεσή μου αὐτοπεριορίζεται ἐδῶ. Ἀφοῦ γιὰ κάμποσα χρόνια ἔδωσα τίς μελέτες μου γιὰ τὸ Θ. κάτω ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ *P. Milizia*, τοῦ βιογράφου τοῦ Ἀλμπέρτι, "*Disgracia grande per chi trova la sua felicità nelle date!*", (Συφορά μεγάλη γιὰ ὅποιον βρίσκει τὴν εὐτυχία του στὶς χρονολογίες!), ἰδὸν πού ἀναγνωρίζω τὴν ἀνάγκη νὰ ξανακάμω, μὲ τὴ συντροφιὰ τοῦ κοινοῦ αὐτῇ τῇ φορᾷ, ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ δρόμο πρὸς τὴ γνωριμὰ τοῦ Θεοτοκόπουλου. Ἡ πρόβλεψη πὼς μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ στὴν Ἑλλάδα ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ θέματος ἐπέβαλλε νὰ γραφεῖ, ὥς εἶναι καὶ μὲ κάποια καθυστέρηση, ἓνα αὐστηρὰ ἱστορικὸ ἔργο. Στὸ δρόμον αὐτό, θάποφύγουμε τίς περιπλανήσεις σὲ εἰκασίες καὶ ὑποθέσεις, ἀκόμα καὶ σὲ ἐρμηνεῖες πού μοιάζουν νόμιμες. Ὅδηγὸ θ'ἄχουμε τοὺς ἰσπανοὺς συγγραφεῖς, τοὺς σύγχρονους καὶ τοὺς ἀμέσως ὑστερώτερους ἀπὸ τὸ Θ. Τὰ συμπεράσματα τοῦ Σάν Ρομάν καὶ τοῦ Κοσσίο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποῦδανε τὸ φῶς. Τὰ ἴδια τοῦτα τὰ ἔγγραφα, πού, ὅπως τὸ προβλέπει κι ὁ πρῶτος σχολιαστὴς τους, καλοῦνε τὸν ἐρευνητὴ γιὰ ὁλοῦνα καινούρια ὠφέλεια ἀπὸ τὸ δίδαγμα τους. Τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ θέματος. Τέλος, τὰ ἔργα τοῦ Θ., πού, ἐχτὸς ἀπὸ τὸ ἀνεξάντλητο καὶ πολυσημικὸ μάθημά τους ὡς μορφῶν, παρέχουν τίς ἐγκυρότερες πληροφορίες γιὰ τὸ δημιουργό τους — γιὰ τίς κλίσεις του, τίς γνωριμίες του, τίς ἀπασχολήσεις του, καὶ γιὰ τὴν ἀδάμαστη ἀνοδό του.

Ἡ ἰσπανικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ Θ. καταλήγει, μπορεῖς νὰ πεῖς, στὶς μονογραφίες πού ἀναφέραμε παραπάνω. Ἡ ἀπαρχὴ της, ὅπως τὸ ὑποδηλώσαμε ἤδη, ἀνάγεται στὰ χρόνια τοῦ Θ., ὅταν οἱ σύγχρονοί του ποιητὲς καὶ πεζογράφοι ἀφιερώναν στὸ πνεῦμα του καὶ στὶς δημιουργίες του σχόλια ἢ ἐγκώμια. Τὸ βρίσκω χρήσιμο ν'αναγράψω σὲ τούτῃ τὴν εἰσαγωγὴ τὰ παλαιὰ αὐτὰ συγγράμ-

1 «Ὁ Γκρέκο στὴ Ρώμη», Ἀθήνα, 1941.

τήν τεχνική του... Θὰ βροῦμε παρακάτω τὴν εὐκαιρία νὰ μεταγράψουμε τὰ σχετικὰ χωρία καὶ νὰ τὰ ἐξετάσουμε ἓνα πρὸς ἓνα.

Ὁ Μαρτίνεθ κι ὁ Παλομίνο, συγγραφεῖς κ' οἱ δυὸ τοῦ ΙΖ' αἰώνα, δὲν κάμανε τὴν προσωπικὴ γνωριμιὰ τοῦ Θ., ἀλλὰ προσπάθησαν νὰ συγκεντρώσουν τίς πληροφορίες ποῦταν ἀκόμα στὸ στόμα τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν φιλότεχνων γιὰ τὸ Θ. Γι' αὐτό, ἡ μαρτυρία τους εἶναι ἀβέβαιη καὶ συχνὰ λαθεμένη. Τὸ ἔργο τοῦ Παλομίνο (*Antonio Palomino*) ἐπιγράφεται *El Parnaso español pintoresco laureado*, καὶ πρωτοτυπώθηκε στὴ Μαδρίτη στὰ 1724, ἓνα χρόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα του. Τὸ ἔργο τοῦ Μαρτίνεθ (*Jusepe Martinez*), ποὺ φέρει τὸν τίτλο : *Discursos practicables (...) de la pintura*, γράφτηκε ἀνάμεσα στὰ 1650 καὶ 1664 καὶ πρωτοβγήκε στὴ Μαδρίτη στὰ 1866. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀφθονώτερο στὶς πληροφορίες γιὰ τὸ Θ., γιατί, ἐχτὸς ἀπὸ τίς χρονολογίες καὶ τίς κρίσεις ποὺ περιέχει, ἀναφέρει καὶ τὰ κύρια ἔργα τοῦ Θ., χρησιμοποιώντας τίς μαρτυρίες τοῦ Πατσέκο καὶ τοῦ Βιλιέγας.

Ἡ ἐπιτυχία ποῦχε στὴν Ἰσπανία τὸ ἔργο τοῦ Παλομίνο τὸ κάμε νὰ γίνῃ ἡ κύρια πηγὴ τῶν ἀμέσως μεταγενέστερων ἱστοριογράφων. Ὁ Εὐγένιος Λιαγοῦνο (*Eugenio Llaguno*), στὸ βιβλίο του *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España...* (Μαδρίτη, 1829, τόμ. Γ') ἐξετάζει τὸ Θ. ὡς ἀρχιτέκτονα καὶ περιορίζεται, προκειμένου γιὰ τὴ ζωγραφικὴ του, νὰ μεταφέρει, μὲ μικρὲς προσθήκες, τὰ γραφόμενα τοῦ Παλομίνο. Ὁ Θέαν-Μπερμουῦδεθ (*Juan Agustín Cean-Bermúdez*, 1749-1829), στὸ *Diccionario histórico de los mas ilustres profesores de Bellas Artes* (Μαδρίτη, 1800, τόμ. ΣΤ') ὑπῆρξε πιὸ λεπτολόγος ἀπὸ τὸ Λιαγοῦνο, διόρθωσε μερικὲς ἀνακρίβειες τοῦ Παλομίνο, πρόσθεσε στὶς γνώσεις μας κάποιες καινούριες πληροφορίες, βασισμένες σὲ ἔγγραφα ποὺ ἀνακάλυψε ὁ ἴδιος, καὶ δοκίμασε πρῶτος νὰ συντάξῃ τὸν κατάλογο τῶν ἀπάντων τοῦ Θεοτοκόπουλου.

Μὲ τὸνομα τοῦ Θέαν-Μπερμουῦδεθ θὰ μπορούσε νὰ κλείσει ἡ βιβλιογραφικὴ αὐτὴ ἀναδρομή. Ὅμως ὑπάρχουν ἀκόμα μερικὰ παλαιὰ συγγράμματα ὅπου ἀναφέρεται, ἃς εἶναι κι ἀπὸ σύμπτωση, τὸνομα τοῦ Θ. καὶ ποὺ τὸ βρῖσκω χρήσιμο νὰ τὰναγράψω ἐδῶ. Τὶς μαρτυρίες μερικῶν ἀπ' αὐτὰ θὰ τίς συναντήσουμε κατὰ τὴν πρόοδο τοῦ βιβλίου τούτου.

Butron, Juan, Discursos apologeticos en que se defiende la ingenuidad del arte de la pintura. Μαδρίτη, 1626.

Carducho, Vicente, Dialogos de la pintura. Μαδρίτη, 1633. Β' ἔκδοσις, 1865.

Gaspar de Jesús y María, Fray, Sacro Paladion del antiguo Lacio en Castilla la Nueva. Μαδρίτη, 1709.

Ponz, Antonio, Viaje de España. Μαδρίτη, 1776.

Santos, P. Francisco de los —, Descripción breve del Monasterio de San Lorenzo el Real del Escorial. Μαδρίτη, 1657. Β' έκδ., 1698.

Sigüenza, Fr. Josef de —, Historia de la orden de San Jerónimo. Μαδρίτη, 1605. (Στὸν Γ' τόμο, ἡ περιγραφή τῆς Μονῆς τοῦ San Lorenzo del Escorial). Ξανατυπ. στὰ 1881.

Παλαιοὶ ἰταλοὶ συγγραφεῖς γιὰ τὸ Θεοτοκόπουλο. «Δὲν ξέρω — γράφει ὁ Κοσσίο (1914, σ. 50 κ.άκ.) — πότε παρουσιάζεται ὁ Γκρέκο στοὺς Ἰταλοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης. Κλίνω νὰ πιστέψω πὼς αὐτὸ δὲ συμβαίνει παρὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τοῦ βιβλίου τοῦ Παλομίνο, στὰ 1724. Στὸν Μπαλντινουτσί (Baldinucci), πὺν γράφει στὰ 1681,¹ δὲν προβάλλει ἀκόμα· οὔτε καὶ στὴν ἔκδοσή τοῦ 1704 τοῦ ἀξιόπιστου *Abecedario Pittorico* τοῦ Πελλεγκρίνο Ὁρλάντι (Orlandi). Ἡ πρώτη φορὰ πὺν τὸν ἀντάμωσα εἴτανε στὴν ἔκδοσή τοῦ ἴδιου *Abecedario*, ποῦ γινε στὴ Νεάπολὶ ἀπὸ τὸ Φραγκίσκο Σολιμένα, στὰ 1733, ὅπου παρουσιάζεται μιὰ σύντομὴ σημείωσις κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Domenico Greco*, παρμένη, καθὼς ἀναφέρεται, ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Χουάν Μπουτρών (1626). Ἐπαναλαμβάνεται αὐτὴ ἡ σημείωσις στὴν ἔκδοσή τῆς Βενετιάς τοῦ 1753, πὺν τὴ διόρθωσε καὶ τὴν πλούτισε ὁ Πιέτρο Γκουαριέντι (Guarienti)· καὶ παρουσιάζεται προσθετικῶς ἓνα ἄρθρο, ξεχωριστά: «*Domenico Teoscopoli*, κοινῶς ὀνομαζόμενος *el Greco...*», παρμένο ἀπὸ τὸν Παλομίνο, ὅπως θὰ τὸ βλεπε καθένας εὐκόλως, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἴτανε σημειωμένο στὸ τέλος, μολοπὺν τὸ *Teoscopoli* θὰ τὸ πῆρε ὁ Γκουαριέντι ἀπ' ἄλλο μέρος, γιὰτὶ δὲ βρίσκεται στὸν Ἰσπανὸ συγγραφέα.

»Γιὰ *Domenico Greco* μονάχα, ὅχι γιὰ *Teoscopoli*, γίνεται λόγος στὴ *Raccolta di Lettere...* (σελ. 314), στὴν ἐπιστολὴ περὶ ἰσπανικῆς ζωγραφικῆς, χρονολογημένη ἀπὸ τὴ Ρώμῃ στίς 20 τοῦ Ὀχτώβρη 1765, πὺν ἀπευθύνει στὸ Σινιόρε Τζιανμπατίστα Πονφρέντι ὁ Φραγκίσκος Πρεθιάδο (*Preciado*), διευθυντὴς τῆς Ἰσπανικῆς Ἀκαδημίας στὴν προαναφερμένη πόλιν (...)

»Στὴ *Storia Pittorica della Italia* (τόμ. Γ', σ. 115 καὶ τόμ. ΣΤ', σ. 93), ὁ Λάντσι (Lanzi), πὺν ἔρχεται ὕστερα, καὶ πὺν χρησιμοποιεῖ τὸν Πρεθιάδο

¹ *Notizie dei professori del disegno da Cimabue in qua (...)* Φλωρεντία, 1845. Φυσικά, δὲν ἀναφέρεται οὔτε στοὺς προγενέστερους: *Vasari, Lomazzo, Baglione*, κ.λπ.

Ο ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΓΚΡΕΚΟ

ΜΕ τὴ γνωριμιά τοῦ σπιτιοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου περιβάλλοντος τοῦ Δομήνικου Γκρέκο, φτάσαμε, ἀπὸ κύκλο σὲ κύκλο, στὸ κέντρο ὅπου εἴχαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στηλωμένη τὴ ματιά μας. Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε ὅμως στὴν οὐσία του τὸν Γκρέκο καὶ γιὰ νὰ νοήσουμε τὸ νόμο τῆς ὑπαρξέας του, πρέπει νὰ ζητήσουμε ἀκόμα τὴ βοήθεια τῶν κειμένων καὶ νὰ ξεχωρίσουμε τὶς πληροφορίες ποὺ περιέχουν, γιὰ τὴν πίστη του, γιὰ τὸ χαρακτήρα του, τὴν αἰσθητικὴ του κ.λπ., ὡς τὴν ὥρα ποὺ ἡ μιὰ κι ἀδιαφοροποίητη ἔννοια τοῦ συνόλου θὰ συναιρέσει τὸ σκορπισμένο τοῦτο ὕλικο.

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΟΥ. Ἡ μόνη πληροφορία ποὺ μᾶς παραδόθηκε γιὰ τὴ θρησκεία τοῦ Γκρέκο εἶναι ἀπὸ τὴν περικοπὴ τῆς «ἐξουσιοδότησης γιὰ τὴ σύνταξη διαθήκης» ποὺ ὑπογράφει στὶς 31 Μαρτίου 1614, ἑπτὰ μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του: «...πιστεύω καὶ ὁμολογῶ ὅλα ὅσα πιστεύει καὶ ὁμολογεῖ ἡ ἁγία μητέρα ἐκκλησία τῆς Ρώμης καὶ στὸ μυστήριό τῆς ἀγιώτατης Τριάδας ποὺ στὴν πίστη καὶ στὸ δόγμα τῆς ἰσχυρίζουμαι πὼς ζῶ καὶ πὼς πεθαίνω σὰν καλὸς πιστὸς καὶ καθολικὸς χριστιανὸς» (...creo y confieso todo aquello que cree y confiesa la santa madre iglesia de Roma y en el misterio de la santissima trinidad en cuya fe y crehenzia protesto bibir y morir como bueno fiel y catolico cristiano) (S.R. 1910, doc. 49).

VII. Ὁμοίωτο τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Γκρέκο στὴν «ἐξουσιοδότηση γιὰ τὴ σύνταξη διαθήκης» (31 Μαρτίου 1614).

(Ἀπὸ S.R. 1910, σ. 76)

Πρέπει εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ σημειωθεῖ, πὼς ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἕναν τρεχούμενο συμβολαιογραφικὸ τύπο, ποὺ ἀνταμώνεται ἀπαράλλαχτος σὲ ταυτόσημα σύγχρονα ἔγγραφα (πρβλ. λ.χ. S.R. 1910, docs 61, 71). Ἐπομένως, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ πὼς ἐκφράζει πιστὰ τὴ σκέψη τοῦ ἄρρωστου, κατάκοιτου καὶ ἀνίκανου, κατὰ τὸ κείμενο τοῦ ἔγγραφου, νὰ συντάξει ἢ νὰ ὑπαγορέψει τὴ διαθήκη του Δομήνικου Γκρέκο, ποὺ τὴ φυσικὴ του ἐξάντληση τὴ μαρτυρᾷ κ' ἡ εἰκόνα τῆς ὑπογραφῆς του (εἰκ. VII). Ἀντιθέτως, τὸ πιθανώτερο εἶναι πὼς ὁ συμβολαιογράφος, ὅπως γίνεται σὲ παρόμοιες περιστάσεις, ἄρχισε νὰ ρωτᾷ τὸν πελάτη του γιὰ τὶς τελευταῖες θελήσεις του

μονάχα σὰν εἶχε συντάξει τὸ τυπικὸ μέρος τοῦ ἐγγράφου. Ἐὰς προστεθεῖ πῶς ἡ μισαλλοδοξία τῶν καθολικῶν τῆς Ἰσπανίας (φτάνει νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὰ δικαστήρια τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης καὶ τὴν ἀπαγόρευσή τους νὰ θάβουνται οἱ αἵρετικοί), τὸ ὅτι στὸ Τολέδο δὲν ὑπῆρχε ἐκκλησιὰ τῶν ὀρθοδόξων, καὶ τὸ ὅτι ὁ Γιώργης Μανουήλ, ποὺ εἶταν ὁ μόνος ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὑπερασπίσει τὶς δογματικὲς ἐπιφυλάξεις τοῦ ἄρρωστου πατέρα του, εἶχε ἀνατραφεῖ κατὰ τὸ καθολικὸ δόγμα, — πῶς, ὅλα αὐτά, δὲν εἶταν οἱ εὐνοϊκὲς περιστάσεις γιὰ νὰ διακηρυχθεῖ στὸ χεῖλος τοῦ τάφου τοῦ Γκρέκο ἡ πίστη του στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία.¹ Οἱ παρατηρήσεις τοῦτες, ἐπομένως, κι ὅσες ἄλλες μπορεῖ νὰ γίνονται πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ἐλαττώνουν τὴν ἀποδεικτικὴ σημασία τοῦ προαναφερμένου ἐγγράφου, παρὰ τὸ ἀπερίφραστο περιεχόμενό του. (Πρβλ. καὶ *Willumsen*, Α', σ. 7). Ἐὰς ὑπομνηστεῖ συνάμα ἡ διαμάχη τοῦ Γκρέκο μὲ τὴν ἰσπανικὴ Ἐκκλησία ὅχι μονάχα γιὰ οἰκονομικὲς, ἀλλὰ καὶ γιὰ θεολογικὲς διαφορὰς (*Espolio*, Ἰλιέσκας, κλπ.), ἡ προκλητικὴ ἀνεξαρτησία του ἀπέναντί της, τὸ γεγονὸς πῶς ζοῦσε μὲ γυναῖκα ἀστεφάνωτη...

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ. Ἡ συνείδηση τοῦ ἑλληνισμοῦ του συντροφεύει τὸν Γκρέκο σ' ὅλη του τὴ ζωή. Οἱ συνθῆκες ποῦχαν εὐνοήσει τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ συντήρηση τοῦ φρονήματος τούτου δὲν μπορούν νὰ παριθνηθοῦν, γιατί συνεχούνται μὲ τὸν ὄρο καὶ μὲ τὸ νόμο τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Γκρέκο. Ἡ καταγωγή του, ἡ παιδεία του, ὁ δεσμός του μὲ τὴν πολυάνθρωπη ἑλληνικὴ παροικία στὴ Βενετία, οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς οὐμανιστὲς τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἰσπανίας, τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἡ δουλειά τῆς πατρίδας, ποὺ ἐξάπτει τὴν ἀγάπη της, ... ὅλες αὐτὲς οἱ καθοριστικὲς δυνάμεις τῆς μοίρας ἢ τῆς ἱστορίας συνεκβάλλουν στὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ τοῦ Δομήνικου Γκρέκο γιὰ νὰ τὴν κάμουν ἑλληνικώτερη. Θᾶτανε λοιπὸν μάταιο νὰ ἐπιχειρήσει κανεὶς τὴ διαφοροποίηση τῶν πηγῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ του, γιατί ὁ ἑλληνισμός του εἶναι φαινόμενο περισσότερο ἀρχικὸ παρὰ παράγωγο. Σπουδάζοντας κανεὶς τὸν Γκρέκο, τόσο ὡς κίνηση ὅσο καὶ ὡς μορφή — μ' ἄλλα λόγια, εἴτε ἐξιστορώντας τὶς πράξεις του, εἴτε μελετώντας τὸ ἔργο του, — δὲν κάνει παρὰ νά-

¹ Ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως τοῦ Γκρέκο στὴν καθολικὴ ἐκκλησία μοῦ φέρνει στὸ νοῦ τὴν ὁμολογία τοῦ Ναπολέοντα, τοῦ ἀρχαίου: «Πεθαίνω στοὺς κόλπους τῆς ἀποστολικῆς καὶ ρωμαϊκῆς θρησκείας ὅπου καὶ γεννήθηκα.» Ὡστόσο, σ' ὅλη του τὴ ζωὴ εἶχε ζήσει ἔξω ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ καὶ μάλιστα εἶχε πεῖ καθαρά, στὴν Ἀγία Ἐλένη, λίγον καιρὸ πρὶν νὰ πεθάνει: «Μοῦ ἀρέσει περισσότερο ἡ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ· εἶναι λιγώτερο γελοία ἀπὸ τὴ δική μας.» (*Le Mémorial... par le comte de Las Cases*, éd. Garnier, Δ', σ. 640. *Gourgaud*, *Journal inédit*, éd. Flammarion, Β', σ. 272).

ποκαλύπτει μιάν ψυχή που τῆς ἀρμόζει, παντοῦ καὶ πάντα, τὸ κατηγορημα ἐλληνική. Ἡ ἐλληνική ὑπογραφή του, ὁ κατάλογος τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης του, ἡ προστασία που παρέχει στοὺς Ἕλληνες πρόσφυγες τοῦ Τολέδου... εἶναι, ὄχι οἱ ἀποδείξεις τοῦ ἐλληνισμοῦ του, ἀλλὰ τὰ σύμβολα, τὰ φανερώματα, ἐνὸς ἐλληνικοῦ εἶναι που ζεῖ τὸ νόμο του.

Στὸ βιβλίο τοῦτο, ὅπου προσεγγίζουμε τὸν Γκρέκο ἀπ' ἔξω, μὲ τὴ βοήθεια ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν συγχρόνων του, (προετοιμάζοντας τὴ διαισθητικὴ γνώση ἀπὸ τὴν ταύτιση μὲ τὸ εἶναι του), θὰ περιοριστοῦμε νάναφέρουμε μονάχα μερικὲς ἀποδείξεις πὼς καὶ οἱ σύγχρονοί του τότε θεωροῦν «Ἑλληνα», καὶ πὼς τὸν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴν ἐθνότητα που τὸν περιβάλλει. Ἄς εἶναι ἡ πρώτη ἀπόδειξη τὸ παρανόμι *Γκρέκο* που τοῦ κολλοῦνε στὴν Ἰταλία («per tal rispetto», κατὰ τὸ Μαντσίνι,) καὶ που τὸ διατηρεῖ στὴν Ἰσπανία, ὡς τὸ σημεῖο νὰ λησμονηθεῖ τὸ ἐπώνυμό του ἀκόμα καὶ στὰ χεῖλη τοῦ γιοῦ του.¹ (Πρβλ. τὸ κεφ. «Τὸ ὄνομά του»). Τὸ βασιλικὸ γράμμα τοῦ Φίλιππου Β', ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν παραγγελία τοῦ *Ἁγίου Μαυρίκιου*, ἀναφέρει ἐπίσης: «ἀναθέσαμε αὐτὸ τὸ ἔργο στὸ Δομήνικο Τεοτοκόπουλι *Ἑλληνα* ζωγράφο που διαμένει στὸ Τολέδο». Τὰ διάφορα ἔγγραφα που ἀναφέρονται σὲ τις δοσοληψίες του συνοδεύουν συχνὰ τὸ ὄνομά του μὲ τὴ λέξη *Ἑλληνας*, καὶ ὅταν ἀκόμα ἔχει γίνεи δημότης τοῦ Τολέδου: Dominico Theotocopuli griego... (Πρβλ. S. R. 1910, docs 15, 22, 23 καὶ 1927, IV, XVII, XVIII κ.λπ.).² Τὰ τέσσερα σονέτα τοῦ Παραβιθίνο καὶ τὸ ἐπιτάφιο τοῦ Γκόγκορα τὸν ἀναγράφουν *Ἑλληνα* (Griego). Ἐνα ἔγγραφο τοῦ 1624, που τὸ ἀναφέραμε ὅταν ὁ λόγος εἶταν γιὰ τὸ Γιώργη Μανουήλ, ἀρνιέται στὸ γιὸ τοῦ Γκρέκο τὴν τολεδάνικη καταγωγή: el dicho Jorge Manuel no tiene en esta ciudad vienes raíces ni es natural de ella, ἐξυπακούοντας μὲ τὴ φράση τούτη ὄχι πὼς δὲ γεννήθηκε στὸ Τολέδο, παρὰ πὼς τὸ γένος του ἐρχόταν ἀπὸ μακριὰ (πρβλ. S. R. 1927, σ. 101 καὶ σημ. 1)... Ὅλες οἱ μαρτυρίες συμφωνοῦνε στὸ ὅτι ὁ Γκρέκο στάθηκε ἀναφομοίωτος μὲ τὸ περιβάλλον του, τόσο ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς διαφορᾶς του

1 Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ὀνόματος Dominico Greco φανερώνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ τῆς διαθήκης που συντάσσει ὁ Γιώργης Μανουήλ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ πατέρα του (S. R. 1910, doc. 57): «... ἐγὼ Γιώργης Μανουήλ Τεοτοκόπουλι, δημότης τῆς πόλης τούτης τοῦ Τολέδου, ἐξ ὀνόματος τοῦ Δομήνικου Γκρέκο τοῦ πατέρα μου...».

2 Σ' ἕνα ἔγγραφο (S. R. 1927, doc. III), ὁ ἴδιος ὁ Γκρέκο ὑπογράφει Domyco Theotocopuly Griego. Ἡ ὑπογραφή αὐτή, ἂν δὲν εἶναι ἡ μοναδική, πρέπει νάβαι σπανιώτατη τὸ συνηθισμένο εἶναι, μόνο ὄνομα καὶ ἐπώνυμο, μὲ λατινικὴ πάντα γραφή. Τοῦτο στὰ ἔγγραφα στοὺς πίνακες, ὅπως ἔχουμε πεῖ, ὑπογράφει ἐλληνικά, προσθέτοντας πολλὲς φορὲς τὸ *Κρῆς*, ἢ τὸ *ἐποίει*, ἢ καὶ τὰ δυὸ μαζί.

ὅσο κι ἂν τὴ θέληση ποὺ διαδηλώνει νὰ μείνει ξεχωριστός. «Γιὰ Κρητικούς πρέπει νὰ περνοῦσε — συνοψίζει ὁ Κοσσίο (1914, σ. 41) — στὸ Τολέδο καὶ στὴ Μαδρίτη, τουλάχιστο ἀνάμεσα στοὺς μορφωμένους τῆς ἐποχῆς του».¹

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΟΥΣ ΠΙΝΑΚΕΣ. Οἱ ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς μέσα στὴ ζωγραφικὴ τοῦ Δομήνικου θὰ μπορούσε νὰναφερθοῦν σὰ μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξη τῆς καταγωγῆς του, τῆς ἑλληνομάθειάς του, ἀκόμα καὶ τῆς νοσταλγίας του γιὰ τὴ γενέθλιο γῆ. Συναντοῦμε πράγματι μέσα στοὺς πίνακές του τὶς ἀκόλουθες ἑλληνικὲς ἐπιγραφές: ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΚΑΙ ΘΕΟΒΑΔΙΣΤΟΝ ΟΡΟΣ ΤΟ ΣΙΝΕΟΝ (sic) στὸν ὁμώνυμο πίνακα τοῦ πολύπτυχου τῆς Μοδένας (εἰκ. 2).² τὸν αἶνο ΔΟΞΑ ΕΝ ΥΨΙΣΤΟΙΣ ΘΕΩ ΚΑΙ ΕΠΙ ΓΗΣ ΕΙΡΗΝΗ ΕΝ ΑΝΘΡΩΠΟΙΣ ΕΥΔΟΚΙΑ, στὴν *Προσκύνηση τῶν ποιμένων* τοῦ Σάντο Ντομίγκο ἐλ' Αντίγου· τὴν τρίγλωσση ἐπιγραφὴ (ἐβραϊκὴ, ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ) ΙΗΣΟΥΣ (Ο) ΝΑΖΩΡΑΙΟΣ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΙΟΥΔΑΙΩΝ στὴ *Σταύρωση* τοῦ Λούβρου καὶ σ' ἄλλους πίνακες μὲ τὸ ἴδιο θέμα (Πράδο· Pennsylvania Museum of Art; Cincinnati Art Museum)· τὸ ἀπάνωγραμμά (μὲ καλλιγραφικὰ πεζά, βλ. εἰκ. III στὴ σ. 28) *Πρὸς Τῦτον τῆς Κρητῶν ἐκκλησίας πρῶτον ἐπίσκοπον χειροτονηθέντα* στὰ χέρια τοῦ Ἀπόστολου Παύλου... Συναντοῦμε συνάμα συχνότατα κι ἀποκλειστικὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπογραφὴ τοῦ ζωγράφου πάνω στοὺς πίνακές του. Ὡστόσο, τὰ στοιχεῖα τοῦτα, ἂν εἶταν μοναχὰ τους, δὲ θὰποτελούσαν ἀρκετὴ ἀπόδειξη τοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ Γκρέκο, ἐπειδὴ οἱ ἑλληνόγλωσσες ἐπιγραφὲς ἀνταμώνονται καὶ σὲ πίνακες ἰταλῶν ζωγράφων τῆς Ἀναγέννησης, ὅπως τὸ καλοῦσε τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Ἐξ ἄλλου, στὴν ἴδια τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Γκρέκο βρίσκουμε ἐπιγραφὲς καὶ σ' ἄλλες γλῶσσες, στὴ λατινικὴ, στὴν ἰταλική, στὴν ἰσπανικὴ, ἀκόμα καὶ στὴν ἐβραϊκὴ. Παραδείγματα ἀπὸ λατινικὲς ἐπιγραφὲς, στὴν *Προσκύνηση τῶν ποιμένων* τῆς βασιλικῆς ρουμανικῆς συλλογῆς, στὴν *Ἀλληγορία τῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν* τοῦ *Καμαλντόλι* τοῦ Instituto de Valencia de Don Juan, Μαδρίτη, στὸν *Ἀπόστολο Ἰάκωβο τὸν πρεσβύτερο* τῆς συλλογῆς τοῦ Baron André Herzog de Csete, στὴ Βουδαπέστη, κ.λπ. Ἀπὸ ἰταλικὲς ἐπιγραφὲς ἀναφέρω τὸ σχόλιο πάνω στὴν *Προσωπογραφία τοῦ Βινκέντιου Ἀναστάτση* τῆς συλλογῆς Frick,

1 Βλ. καὶ Π. Πρεβελάκη, «Ὁ Γκρέκο στὴ Ρώμη», σ. 74 καὶ ἀκ. R. Byron, *The Birth...*, σ. 212 καὶ ἀκ. — Οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὸν ἑλληνισμό τοῦ Γκρέκο ἀφθονοῦνε καὶ στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου τούτου (πρβλ. τὰ κεφ. Τῶνόμα του, Ἡ πατρίδα, τὸ γένος, Ὁ Δομήνικος Γκρέκο...).

2 Βλ. τὸ ὁμοίότυπο στοῦ R. Pallucchini, *Il Polittico...*, σ. 20. Ὁ Pallucchini διαβάξει λαθεμένα τὴν ἐπιγραφὴ (σημ. 30) ΤΟ ΑΠΟΙΚΙΑΟΝ κ.λπ.

στη Νέα Υόρκη (εικ. 5), κι από ισπανικές, την επιγραφή στην *Προσωπογραφία του Χουλιάν Ρομέρο*, στο Πράδο, (πιθανώς μεταγενέστερη από το χρόνο της ζωγραφικής του πίνακα), τη μακριά έπεξηγηματική σημείωση στο *Σχέδιο και άποψη του Τολέδου* κ.λπ. Έβραϊκές ανταμώνονται μονάχα στους πίνακες ποῦχουνε θέμα τῇ Σταύρωση, σύμφωνα με τὸ χωρίο τοῦ Εὐαγγελίου ποῦ κάνει λόγο γιὰ τὴν πολύγλωσση ἐπιγραφή ποῦ καρφώσαν οἱ δῆμιοι πάνω στὸ ἱερὸ ξύλο.

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ. Ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις γιὰ νὰ τὴ συμπεράνουμε, ἀλλὰ, σύμφωνα με τὸ πρόγραμμα τοῦ βιβλίου τούτου, θὰ περιοριστοῦμε στὰ ἱστορικῶς μαρτυρημένα. «Ὑπῆρξε μεγάλος φιλόσοφος, φίνος στους λόγους του (de agudos dichos), κ' ἔγραψε γιὰ ζωγραφικὴ, γλυπτικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ», ἀναφέρει ὁ Πατσέκο. «Ζοῦσε φτωχότατος σὰν ἀκατάδεχτος ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τοῦ πνεύματός του», γράφει ὁ Πορτογάλος Μέλο, ἀπηχώντας ὕστερα ἀπὸ μισὸν αἰῶνα περίπου τὴν κοινὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν Γκρέκο. Ὁ Μαρτίνεθ τὸν παρουσιάζει νὰ ζεῖ καὶ νὰ συμπεριφέρεται με τρόπους ποῦ ἀρμόζουν σὲ εὐπαίδευτο ἄνθρωπο με ὑψηλὴ τὴν ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας. Εἶναι συνάμα μαρτυρημένο πὼς ἔζησε ἀνάμεσα στους οὐμανιστὲς τοῦ Παλάτσο Φαρνέζε, στὴ Ρώμη, δηλαδὴ μέσα στὴν πνευματικώτερη κοινωνία τῆς ἐποχῆς, πὼς εἶχε δεσμούς φιλίας με τοὺς ἑλληνιστὲς τοῦ Τολέδου, πὼς αἰσθανόταν καὶ πὼς ἐνεργοῦσε σὰν ἀριστοκράτης, κατὰ τὴν ἱεράρχηση τοῦ πνεύματος, ὅπως ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ἢ προσφυγὴ του στὸν Πάπα γιὰ νὰ βρεῖ τὸ δίκιο του στὴν ὑπόθεση τῆς *Ταφῆς τοῦ Ὁργκάνθ* καὶ τὸ περήφανο θάρρος του ἀντίκρου στὸν καταναγκασμὸ ποῦ ἐπιχείρησε κάποιες φορὲς ἐναντίο του ἡ ἐξουσία, εἴτε πολιτικὴ, εἴτε ἐκκλησιαστικὴ. Τὴ γενικὴν αὐτὴ εἰκόνα, ποῦ τὴν εἶχε προετοιμάσει στὸ πνεῦμα μας ἡ ἀγέρωχη κείνη ἀποστροφὴ γιὰ τὸ Μιχαὴλ Ἀγγελο ποῦ τὸν εἶχε κάμει νὰ φύγει ἀπὸ τὴ Ρώμη, ἔρχεται νὰ τὴ συμπληρώσει ὁ κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης του. Εἶναι τὸ πιὸ εὐγλωττο σχόλιο στὶς μαρτυρίες τῶν συγχρόνων του κ' ἔνα θαυμάσιο ὕλικὸ γιὰ νὰ τὸ στοχαστεῖ κανεὶς.

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ. «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Γκρέκο εἶναι ἡ πρώτη καὶ πιὸ συνθετικὴ ἐπιβεβαίωση ποῦ δίνουν τὰ πράγματα στὴν προσωπικότητα καὶ στὸ χαρακτήρα τοῦ καλλιτέχνη ποῦ μποροῦσε κανεὶς νὰ διαβλέψει στὶς λίγες φράσεις τῶν συγχρόνων του...» (Κοσσίο, 1914, σ. 107-8). Στὴν «πρώτη»

ἀπογραφὴ πού σύνταξε ὁ Γιώργης Μανουήλ στὰ 1614, (S. R. 1910, doc. 52), ἀναφέρονται τὰκόλουθα βιβλία κατὰ σειρὰ ἀναγραφῆς:

«ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ¹

Ἰώσηπος, Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου
 Λεξικὸ
 Ξενοφῶν
 Σύνοδος τοῦ Τριδέντου
 Δημοσθένης
 Ἰσοκράτης
 Ὅμηρος
 Ἅγιος Ἰουστῖνος Μάρτυς
 Ἅγιος Διονύσιος
 Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη
 Παλαιὰ καὶ καινὴ διαθήκη σὲ 5 τόμους
 Φυσικά τοῦ Ἀριστοτέλη
 Λουκιανὸς σὲ δυὸ τόμους
 Βίοι τοῦ Πλουτάρχου
 Ἠθικά τοῦ Πλουτάρχου
 Πράξεις τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων
 Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου
 Ὀμιλίες τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου
 Εὐριπίδης
 Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη²
 Ὀμιλίες τοῦ Ἀγ. Βασίλειου
 Φιλόπονος, τὰ βιβλία περὶ ψυχῆς
 Ἠθικὲς ὁμιλίες τοῦ Ἀγ. Βασίλειου
 Ἰπποκράτης
 Ἅγιος Διονύσιος, Περὶ οὐρανίας ἱεραρχίας
 Ἀρτεμίδωρος
 Ἀρριανοῦ Ἀλεξάνδρου ἀνάβασις

1 Ὅλος ὁ κατάλογος εἶναι συνταγμένος ἰσπανικά. Μερικὲς παραφθορὰς τῶν κύριων ὀνομάτων καὶ τῶν τίτλων διορθῶνουνται ἐδῶ.

2 Ἀναφέρονται γιὰ δεύτερη φορά.

ΙΤΑΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Τζιου... Φραντσέσκο Μιλανέζε¹
 Πετράρκα
 Περιγραφή τῆς Ἱταλίας
 Ἱστορία τῆς Ἱταλίας
Amadigi τοῦ Βερνάρδου Τάσσο
 Ἀριόστο
 Κόϊντος Κούρτιος, Τὰ κατορθώματα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου
 Δεξιλόγιο καὶ Γραμματικὴ τοῦ Ἀλβέρτου Ἀκαρίτσιο (*Acarizio*)
 Πραγματεία γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τέχνη
 Ἡθικὴ φιλοσοφία
 Παγκόσμια Ἐπισκόπηση τοῦ *Botero*²
 Ἰδέα γιὰ τὴ συντήρηση τῆς υγείας
 Βοήθιος Σεβερίνος
 Δικαίωση τοῦ Καπετὰν Φραγκίσκου Πινιέρο³
 Κάμιλλος Ἀγρίππας
 Δέκα διάλογοι, τοῦ Φραντσέσκο Πατρίτσι (*Patrizzi*)
 Στρατιωτικὴ πειθαρχία
 Ἄλλα πενήντα ἰταλικά βιβλία
 Ἄλλα δέκα ἑπτὰ βιβλία καστιλιάνικα
 Δέκα ἐννιά βιβλία ἀρχιτεχτονικῆς.»

Ὁ κατάλογος αὐτός, ὅπως τὸ βλέπει ὁ ἀναγνώστης, δὲν κατονομάζει ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τῆς βιβλιοθήκης, ἀλλὰ περιορίζεται σὲ μιὰν ἀθροιστικὴ μνεία τῶν πενήντα ἀπὸ τὰ ἰταλικά βιβλία, ὅλων τῶν καστιλιάνικων καὶ ὅλων τῶν βιβλίων τῆς ἀρχιτεχτονικῆς. Εὐτυχῶς, τὴν παράλειψη αὐτὴ ἤρθε νὰ τὴν ἀναπληρώσει ἡ «δεύτερη» ἀπογραφή τοῦ Γιώργη Μανουήλ (1621), ὅπου κατονομάζονται ἓνα πρὸς ἓνα τὰ βιβλία τῆς ἀρχιτεχτονικῆς καὶ τὰ 9 ἀπὸ τὰ καστιλιάνικα, κι ἀναφέρονται συνοπτικὰ «εἰκοσι βιβλία ἑλληνικὰ καὶ ἰταλικά», ὅσα δηλαδὴ εἶχανε μείνει ἀπὸ τὰ 94 ποῦχε ἀφήσει πεθαίνοντας ὁ Δομήνικος Γκρέκο. Μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει μὲ βεβαιότητα πὼς ὁ Γιώργης Μανουήλ δὲν εἶχε τὴν εὐρυμάθεια τοῦ

1 Ju^o franc...co milanese.

2 Relazion unibersal de botero.

3 Justificazion del capitan franco piniero.

πατέρα του και νάποδώσει στην περιορισμένη παιδεία του τὸ σκόρπισμα τῶν κλασικῶν συγγραμμάτων τῆς πατρικῆς βιβλιοθήκης, ἀκόμα κ' ἐνὸς μέρους ἀπὸ τὰ καστιλιάνικα. Ἀντιθέτως, τὰ βιβλία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποῦναι ἢ ἐπιστήμη τοῦ Γιώργη Μανουήλ, συντηροῦνται ὅλα, καὶ μάλιστα αὐξαίνουσι πιθανῶς ἀπὸ 19 σὲ 21.¹ Ἡ λεπτομερειακὴ ἀναγραφὴ τῶν τίτλων τους ἀποτελεῖ πολυτιμώτατη μαρτυρία, γιὰτὶ μᾶς δείχνει μερικὲς ἀπὸ τὶς πηγὰς τῆς μάθησης τοῦ Γκρέκο. Μεταγράφουμε ἀμέσως παρακάτω τὴν περικοπὴ τῆς ἀπογραφῆς ποὺ ἀναφέρεται στὴ βιβλιοθήκη, σημειώνοντας κάτω ἀπὸ τὸ κάθε βιβλίον μερικὲς βιβλιογραφικὰς παρατηρήσεις τοῦ Σάν Ρομάν, ποῦναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κατανόηση τῶν παραφθαρμένων συχνὰ ὀνομάτων καὶ τίτλων. (Πρβλ. S. R. 1927, σ. 88-91).

BIBLIA APXITEXTONIKHS

(1) *Tres bitrubios ytalianos* (Τρεῖς ἰταλικοὶ Βιτρούβιοι).

(Ἡ πρώτη ἰταλικὴ ἐκδόσις τοῦ Βιτρούβιου ἐγένετο στὸ Μιλάνο, στὰ 1521. Ὑπάρχουν κ' οἱ ἐκδόσεις τῆς Περούτζιας, 1536, καὶ τῆς Βενετιᾶς, 1524, 1556, 1567 καὶ 1584).

(2) *un bitrubio latino*.

(Οἱ λατινικὲς ἐκδόσεις τοῦ Βιτρούβιου εἶναι πολυάριθμες, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ ἀρχέτυπο τῆς Ρώμης, 1486, ἴσαμε τὴν ἐκδόσιν τῆς Λυὼν, 1586· ἐπομένως, εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποδείξεις ποιά ἐκδόσις εἶχεν ὁ Γκρέκο).

(3) *oronti finei, de arismetica*.

(Oroncio Fineo: *De arithmetica practica*. Ἐκδόσεις: Παρίσι, 1535, 1542, 1544 καὶ 1555).

(4) *Un biñola, con varios papeles de trazas* (Ἐνας Βινιόλα, μὲ διάφορα χαρτιά μὲ σχεδιαγράμματα).

(Giacommo Barozzi da Vignola: *Regola delli cinque ordini d'architettura*. Ἐκδόσις (χωρὶς μνεῖα τόπου) τοῦ 1563 καὶ ἄλλες τῆς Βενετιᾶς, τοῦ 1570, 1582 καὶ 1596. Ὑπάρχει ἰσπανικὴ μετάφρασις ἀπὸ τὸν Patricio Caxesi, τυπωμένη στὴ Μαδρίτη στὰ 1593).

(5) *Un biñola solo* (Ἐνας Βινιόλα μονάχος).

(Βλ. σημ. ἀριθ. 4).

(6) *una prospetiba, de biñola* (Μία προοπτικὴ τοῦ Βινιόλα).

(*Le due regole della prospettiva practica*. Ρώμη, 1583. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἐκδόσις τοῦ 1611, ποὺ θὰ μπορούσε ἐπίσης νᾶναι κείνη ποὺ ἔχει ὁ Γκρέκο).

1 Πρβλ. παρακάτω τὶς ὑποσημ. στοὺς ἀριθ. 13 καὶ 17.

Σημειώματα
κατὰ τὸν S. R.
(Ἐκδόσις μὲ S. R.)
Σημειώσεις τοῦ S. R.

- (7) *antonio labaco.*
(Antonio Labacco: *Libro appartenente a l'Architectura nel quale si figurano alcune notabili antichita di Roma.* Ρώμη, 1558. Βενετιά, 1576).
- (8) *Prospetiba, de lorenzo sirigati.*
(Lorenzo Sirigatti: *La pratica della prospettiva.* Βενετιά, 1596).
- (9) *Un escurial estampado.*
(Juan de Herrera: *Sumario y breue declaracion de los diseños y estampas de la Fabrica de san Lorenzo el Real del Escorial.* Μαδρίτη, 1589. Οί πίνακες είναι χαραγμένοι από τὸν Pedro Perret, στὰ 1582 - 1590, πάνω στὰ σχέδια τοῦ Ἑρρέρα).
- (10) *Jacobo besoni, de maquinas.*
(Jacques Besson: *Theatrum instrumentorum et machinarum.* Ἐκδόσεις τῆς Λυών, 1578 καὶ 1582).
- (11) *Primer libro de sebastian serlio.*
(Sebastián Serlio: *Libro I della architectura.* Γίνανε δυὸ ἐκδόσεις στὴ Βενετιά: 1551 καὶ 1560).
- (12) *el rusconi.*
(Gio. Ant. Rusconi: *Della architettura, secundo i precetti di Vitrubio.* Βενετιά, 1590).
- (13) *Prospetiba, de biñola.*
(Εἶναι ἄλλο ἀντίτυπο τοῦ ἀριθ. 6, ἢ ξαναγράφτηκε ὁ τίτλος κατὰ λάθος;)
- (14) *Antiguedades de roma (Ἀρχαιοότητες τῆς Ρώμης).*
(Μπορεῖ νὰ αναφέρεται στὸ τρίτο βιβλίο τοῦ Serlio ποῦχει ὡς θέμα τὶς ρωμαϊκὲς ἀρχαιοότητες, ποὺ ὑπάρχουν διάφορες ἐκδόσεις του καμωμένες στὴ Βενετιά: 1540, 1544, 1551, 1561 καὶ 1562· ἢ μπορεῖ στὸ ἔργο τοῦ Andrea Palladio: *Le antichita di Roma raccolte brevemente degli autori antichi e moderni,* ἐκδόσεις Βενετιάς, 1554, 1555, 1558 καὶ 1565, καὶ Ρώμης, 1576, 1587 καὶ 1589).
- (15) *Compendio de la esfera (Ἐπιτομὴ τῆς ὕδρογείου).*
(Martín Cortés: *Breve compendio de la esphera y de la arte de nauegar.* Δυὸ ἐκδόσεις Σεβίλλης, 1551 καὶ 1556).
- (16) *Prospetiba, del barbaro.*
(Daniel Barbaro: *Pratica della prospetiva... opera utile a Pittori, Scultori ed Architetti copiosa di molti rami figurati.* Βενετιά, 1568).
- (17) *Prospetibas y antiguedades de roma.*
(Μπορεῖ νὰ ναι κανένα ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρονται στὴ σημείωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀριθ. 14).

(18) *Sebastian Serlio.*

(Θάβναι ἡ καστιλιάνικη μετάφραση ἀπὸ τὸν Francisco Villalpando τοῦ *Tercero y cuarto libro de Architectura de Sebastian Serlio boloñes, agora nuevamente traduzido de toscano en romance castellano*. Ἐκδόσεις Τολέδου: 1552, 1563 καὶ 1573).

(19) *descripzion de zidades (Περιγραφή πόλεων).*

(Δὲν ξέρουμε μὲ βεβαιότητα γιὰ ποῖο βιβλίο πρόκειται. Μπορεῖ νᾶναι τὸ ἔργο τοῦ Braun: *Civitates orbis terrarum*, 1597).

(20) *leon bautista alberto.*

(Θάναφέρεται στὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Francisco Lozano τοῦ ἔργου τοῦ Alberti: *Los diez libros de Architectura*. Μαδρίτη, 1582).

(21) *Andrea paladio.*

(Andrea Palladio: *I quatro libri dell' architettura*. Ἐκδόσεις: Βενετιά, 1570 καὶ 1581).

(ΚΑΣΤΙΛΙΑΝΙΚΑ)¹(22) *Cornelio tazito.*

(Καστιλιάνικες ἐκδόσεις τοῦ Τάκιτου: Ἀμβέρσα, 1613, Μαδρίτη, 1614).

(23) *secretos medicinales (Γιατρικὰ ἀπόκρυφα).*

(Pietro Bairo da Turino: *Secreti medicinali... Ne quali si contengono i remedi che si possono usar in tute l'infermita che vengono all'huomo, cominciando da capelli fino alle piante de piedi*. Ἐκδόσεις στὴ Βενετιά στὰ 1561, 1562 καὶ 1592. Δὲν ἀναφέρεται καστιλιάνικη μετάφραση).²

(24) *arismetica, de moya.*

(Juan Pérez de Moya: *Arithmetica practica y especulativa*. Σαλαμάνκα, 1562, καὶ Μαδρίτη, 1598. Μπορεῖ νὰ πρόκειται καὶ γιὰ ἄλλο ἔργο τοῦ ἴδιου, τὴν *Arithmetica de Moya intitulada manual de contadores*. Ἀλκαλά, 1582).

(25) *Silua de uaria lezion (Ποικίλες ὠφέλιμες γνώσεις).*

(Τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Caballero Pero Mexia, *Silva de varia lección*, ὑπάρχουν πολυάριθμες ἐκδόσεις τὸ ΙΣΤ' αἰῶνα. Σεβίλλη, 1540, 1542, 1547, 1563 καὶ 1570· Ἀμβέρσα, 1544, 1555, 1564 καὶ 1593· Σαραγόσα, 1554· Λυών, 1556, καὶ Ἀλκαλά, 1588).

(26) *eliodoro.*

(*Historia Ethiopica de Heliodoro. Traslada de frances en vulgar Castel-*

¹ Τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ δῶ καὶ κάτω εἶναι μερικὰ ἀπὸ κεῖνα τὰ «Ἀλλὰ δέκα ἑφτά βιβλία καστιλιάνικα» ποὺ ἀναφέρει ἡ ἀπογραφή τοῦ 1614.

² Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1614 ἀναφέρεται ἓνα ἄλλο ἰταλικὸ ἐγχειρίδιο γιατρικῆς ἢ *Idea de conservar la sanita*.

lano por un secreto amigo de su patria y corregida segun el Griego por el mismo. Ἀμβέρσα, 1554. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη καστιλιάνικη μετάφραση, καμωμένη ἀπὸ τὰ λατινικά: Ἀλκαλά, 1587).

(27) *ystorias prodigiosas* (Θαυμάσιες ἱστορίες).

(*Historias prodigiosas y maravillosas de diversos sucessos acaescidos en el Mundo. Escriptas en lengua Francesa, por Pedro Bouistau, Claudio Tesserant y Francisco Beleforest. Traduzidas en romance Castellano, por Andrea Pescioni, vecino de Seuilla.* Μεδίνα ντελ Κάμπο, 1586. Μαδρίτη, 1603 καὶ 1607).

(28) *flos sanctorum* (Βιογραφίες ἁγίων).

(Alonso de Villegas: *Flos Sanctorum*. Τολέδο, 1578, 1583-95 καὶ 1609. Μαδρίτη, 1589 καὶ 1593-94).

(29) *ystoria pontifical, primera y segunda parte.*

(Gonzalo de Illescas: *Historia Pontifical y Catolica*. Μπουργκος, 1564 καὶ 1578· Σαραγόσα, 1583· Βαρκελώνη, 1596 καὶ 1606, καὶ Μαδρίτη, 1613).

(30) *republicas del mundo.*

(Fr. Jerónimo Román: *Republicas del Mundo, divididas en XXVII libros.* (2 τόμοι). Μεδίνα ντελ Κάμπο, 1575, καὶ Σαλαμάνκα, 1595).

Εἴκοσι βιβλία ἑλληνικά καὶ ἰταλικά.¹

Πέντε βιβλία ἀρχιτεκτονικῆς χειρόγραφα, τὸ ἓνα μὲ σχεδιαγράμματα.

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΟΥ. Βρίσκονται σὲ ἀδιάκοπο γίνεσθαι, καὶ τὴν καλῆτερον μαρτυρία γι' αὐτὲς τὴν παρέχουν τὰ ἴδια τὰ ἔργα του. Τὰ κείμενα, ὥστόσο, προμηθεύουν κι αὐτὰ ἀπὸ τὸ μέρος τους κάποιες πληροφορίες, πὺν χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ τὶς ἀναγράψει. Ὁ ἀναγνώστης θὰ θυμᾶται τὸ λόγο τοῦ Γκρέκο γιὰ τὸ Μιχαὴλ Ἀγγελὸ πὺν τὸν ἀνάγκασε, μὲ τὸ σᾶλο πὺν σήκωσε, νὰ φύγει ἀπὸ τὴ Ρώμη· εἶναι μιὰ ἀφετηρία γιὰ στοχασμούς.² Ἐχομε πὺν ὕστερα τὴ μαρτυρία τῶν συγχρόνων τοῦ Γκρέκο γιὰ τὴ διαμάχη του μὲ τοὺς ἱερωμένους τῆς Μητροπόλεως τοῦ Τολέδου, ἐπειδὴ εἶχεν ἐλευθεριάσει στὴν εἰκονογραφικὴ σύνθεση τοῦ Ἑσπόλιο· γεγονὸς πὺν προΐδεάζει γιὰ τὸ χαραχτήρα του καὶ γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματός του. Ἐπακολουθεῖ ἡ κακὴ ὑποδοχὴ τοῦ Ἁγίου Μανρίκιου ἀπὸ τὸ βασιλεῖα, μαρτυρημένη, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὸν Πάτερ Σιγκουένθα. Πὺν ὕστερα, ἡ δίκη

¹ Ἡ ἀπογραφή τοῦ 1614 μαρτυρεῖ (βλ. παραπάνω, σ. 144-5) πὺς ὁ Γκρέκο εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του 27 ἑλληνικά καὶ 67 ἰταλικά βιβλία.

² Πρβλ. Π. Πρεβελάκη, «Ὁ Γκρέκο στὴ Ρώμη», σ. 140-159.

μὲ τοὺς ἱερωμένους καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἐπιτρόπους τῆς Ἰλιέσκας, ἀπ' ἀφορμὴ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς προσωπογραφίας τοῦ Γιώργη Μανουήλ καὶ ἄλλων προσώπων στὸν πίνακα *Ἡ Παναγία τοῦ Ἑλέους*. Κατόπι, ὁ ἔλεγχος ἀπὸ τὸ δικαστήριον τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασης γιὰ τὰ φτερὰ τῶν ἀγγέλων, ποὺ οἱ θεολόγοι τὰ βρῖσκαν ὑπερβολικὰ μεγάλα. Σφραγίζει τὴ σειρὰ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τοῦτες ἡ πολυσήμαντη φράση, κατὰ τὴ διαπραγμάτευση τῆς παραγγελίας τῆς *Ἀνάληψης* τοῦ Σὰν Βιθέντε: «Νᾶναι νᾶνος...», τότε ποὺ ὁ Γκρέκο διαδηλώνει καὶ τὴν προτίμησίν του στὸ φρέσκο. Καὶ φτάνουμε, τέλος, στὴ γνωστὴ ἐπίσκεψη ποὺ ὁ Πατσέκο κάνει στὰ 1611 στὸ Δομήνικο Γκρέκο.

Αὐτὸ ποὺ ὁ Πατσέκο ρωτᾷ, κ' οἱ ἀπαντήσεις ποὺ παίρνει ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Γκρέκο, ἀναφέρονται σὲ ζητήματα αἰσθητικῆς καὶ τεχνικῆς, ἐπεὶδὴ οἱ συνομιλητὲς εἶναι ζωγράφοι κ' οἱ δυό. Στὶς πολυάριθμες καὶ ποικίλες ἐνδείξεις ποὺ παρέχουν τὰ κείμενα, καὶ ποὺ τὶς κυριώτερες τὶς ὑπομνήσαμε παραπάνω, τὰ γραφόμενα τοῦ Πατσέκο ρίχνουν ἰδιαίτερο φῶς. Τὸ γενικὸ αἶσθημα ποὺ χρωματίζει τὰ λόγια του, εἶναι τὸ ξάφνιασμα. Διάφορος κατὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ κατὰ τὴ νοοτροπία γενικά, ὁ Πατσέκο βρῖσκει τὶς προτιμήσεις καὶ τὶς μεθόδους τοῦ Γκρέκο ἐξαιρετικὰ ἀξιοπερίεργες, ἐπιδεχτικὲς πιότερο γιὰ κατάκριση παρὰ γιὰ ἔπαινο, καὶ δὲν παραλείπει νὰ καταγράψει ὅλες τὶς παρατηρήσεις του. «Σ' ὅλα στάθηκε ἰδιότροπος (singular), ὅπως στὴ ζωγραφικὴ του», γράφει, συνοψίζοντας σὰ νὰ ποῦμε τὶς ἐντυπώσεις του. Κι ἀναφέρει ἄλλοι, μὴν κρύβοντας τὴν ἀπορία του, μερικὰ λόγια τοῦ Γκρέκο καὶ τὶς δικές του τὶς κρίσεις γιὰ τὰ ὅσα εἶδε καὶ ἄκουσε:

«Ὁ Δομήνικος Γκρέκο μοῦδειξε στὰ 1611 ἓνα ντουλάπι μὲ πῆλινα προπλάσματα ἀπὸ τὸ χέρι του, (ποὺ τᾶχε) γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ στὰ ἔργα του...» Ὅπως εἶδαμε, ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1614 ἀναφέρει πενήντα ἀπ' αὐτὰ τὰ προπλάσματα, τὰ εἴκοσι ἀπὸ γύψο καὶ τὰ τριάντα ἀπὸ πηλὸ καὶ κερί. Τὴν πληροφορία αὐτὴ γιὰ τὴ συνήθεια τοῦ Γκρέκο νὰ χρησιμοποιεῖ πῆλινες κοῦκλες, προφανῶς γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς σύνθεσης καὶ τοῦ φωτισμοῦ τῶν πινάκων του, ὁ Πατσέκο τὴ συμπληρώνει μὲ τὶς ἀκόλουθες, ποὺ βρῖσκονται σκορπισμένες μέσα στὴν *Arte de la pintura*. Οἱ πρῶτες ἀναφέρονται στὴν προτίμησίν του στὸ χρῶμα εἰς βάρος τοῦ σχεδίου, οἱ ἄλλες στὴν τεχνικὴ του μέθοδο καὶ στὴν ἰδέα ποῦχε γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τέχνη.

«... Ρωτώντας τὸ Δομήνικο Γκρέκο, τὸ ἔτος 1611, ποῖο εἶταν τὸ πιδὸ δύσκολο, τὸ σχέδιο ἢ τὸ χρῶμα; ἔλαβα τὴν ἀπόκριση πὼς τὸ χρῶμα. Καὶ δὲν εἶναι τοῦτο γιὰ νὰ σὲ ξαφνίζει τόσο ὅσο νὰ τὸν ἀκούεις νὰ μιλᾷ μὲ τόσο λίγη ἐχτίμηση

(*aprecio*) για τὸ Μιχαήλ Ἀγγελο (ποῦναι ὁ πατέρας τῆς ζωγραφικῆς), λέγοντας πὼς εἶτανε καλὸς ἄνθρωπος μὰ δὲν ἤξερε νὰ ζωγραφίζει.»

«... Πολλοὶ ἄξιοι ζωγράφοι πορευτήκαν χωρὶς τὴν ὡμορφιὰ καὶ γλύκα (τοῦ χρώματος), ἀλλὰ ὅχι δίχως τὸ ἀνάγλυφο...: κι ὅμως μποροῦμε νὰ περιλάβουμε στὸν ἀριθμὸ τοῦτο τὸ Δομήνικο Γκρέκο, ἐπειδὴ, ἂν καὶ γράφουμε σὲ μερικὲς μεριεὶς ἐνάντια σὲ μερικὲς γνώμες καὶ παράδοξα δικά του, δὲν μποροῦμε νὰ τὸν ἀποκλείσουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν μεγάλων ζωγράφων, γιατί βγήκαν ἀπὸ τὸ χέρι του μερικὰ πράγματα τόσο ἀψηλὰ καὶ τόσο ζωντανὰ (στὸν τρόπο κεῖνον τὸ δικό του), πὺν φτάνουνε κεῖνα τῶν μεγαλήτερων ἀνθρώπων...»

«... Ποὺς θὰ τὸ πιστέψει πὼς ὁ Δομήνικος Γκρέκο σκεπάζει (*trajese*) τοὺς πίνακές του πολλὰς φορὲς μὲ τὸ χέρι, καὶ τοὺς ρετοκάρει μιὰ καὶ δυὸ φορὲς, γιὰ νὰ φήσει τὰ χρώματα ξεχωρισμένα κι ἀσύνδετα (*distintos y desunidos*), καὶ νὰ πετύχει κεῖνες τίς σκληρὲς μουτζαλιὲς (*y dar aquellos crueles borrones*) γιὰ νὰ δείξει ἀπογοιὰ;»

«Ὑπάρχουν δυὸ τρόποι νὰ δουλεύεις στὴ ζωγραφικὴ. Ὁ ἓνας μὲ τέχνη καὶ ἐξάσκηση, ποῦναι ὁ ἐπιστημονικὸς τρόπος· ὁ ἄλλος μὲ μόνη τὴν πείρα, λεύτερος ἀπὸ κανόνες. Ἄρα, γιὰ κείνους πὺν θὰ ἐφαρμόσουν αὐτὲς τίς δυὸ μεθόδους, ἐπακολουθοῦν δυὸ εἰδῶν ἀποτελέσματα: εἶναι φανερὸ πὼς οἱ ζωγράφοι πὺν δουλεύουν στὴν τύχη, μὲ γνώση μέτρια καὶ δὲν εἶναι παρὰ πραχτικοί, ἀκόμα κι ἂν βάλουν στὸ ἔργο τους τὴ μεγαλήτερη ἐπιμέλεια καὶ τὴ μεγαλήτερη φροντίδα, δὲ θὰ πετύχουνε πάντα, ἐπειδὴ θὰ τοὺς λείπει ἡ σιγουριὰ ἀπὸ τοὺς κανόνες. Μπορεῖ καὶ νὰ συμβεῖ νὰ πετύχουν χωρὶς ἐπιμέλεια καὶ χωρὶς φροντίδα. Ἀλλὰ, ὅπως καὶ νᾶναι, δὲν ἐνεργοῦν σὰν ἀληθινοὶ καλλιτέχνες, καὶ στὴν περὶπτωσή τους ἡ ζωγραφικὴ δὲ θὰ μποροῦσε νὰ λογαριαστεῖ σὰν τέχνη. Ἐτσι ἐπαληθεύεται ἀπ' αὐτοὺς ἡ παράδοξη τούτη γνώμη: ἡ ζωγραφικὴ δὲν εἶναι τέχνη, πὺν τὴν πρεσβεύει ὁ Δομήνικος Γκρέκο ἐνάντια στὴ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν Ἀρχαίων... Ἀλλὰ ἂν ἡ ζωγραφικὴ εἶναι τέχνη κι ἂν οἱ τέχνες εἶναι ἀλάθευτες, δηλαδὴ δὲ σφάλλουν ποτὲ καὶ πετυχαίνουν πάντα τὸ σκοπό τους, κάθε φορὰ πὺν ὁ καλλιτέχνης θὰ χρησιμοποιοῦσε τὰ κατάλληλα μέσα καὶ θὰ ἐφαρμόσει τὰ παραγγέλματα καὶ τοὺς κανόνες τῆς τέχνης, θὰ πετύχει θριαμβεντικά, ὅ,τι θᾶχει ἐπιδιώξει, δηλαδὴ τὴν τελειότητα τοῦ ἔργου του.»

Κατὰ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴ δασκάλικη φρονιμάδα τοῦ Πατσέκο, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ συμπεράνει τὴν ὑψηλὴ ἔννοια τῆς τέχνης ποῦχε ὁ Γκρέκο: τῆς τέχνης ὡς ἐνέργειας ἀνεπαγώγιμης σὲ κανόνες καὶ ἀνεπανάληπτης στὰ ἐπιτεύγματά της.

Ο ΧΑΡΑΧΤΗΡΑΣ ΤΟΥ. Ἀπὸ τῆ χρονογραφία τῶν ἔργων του, — ὅπου ἔγινε λόγος γιὰ τὶς πολυάριθμες δίκες του καὶ γιὰ τὴν ἀνένδοτη ἐπιμονή του σ' αὐτὸ πὺν θεωροῦσε δίκιο του, — κι ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τοῦτο, ὅπου προσεγγίσαμε περισσότερο τὸ νόμο τῆς ὑπαρξῆς του, μᾶς ἀποκαλύφθηκε, χωρὶς ἀκόμα νὰ συνοδέψουμε τὴ γνώση μας μὲ κανένα κατηγόρημα, ὁ χαρακτήρας τοῦ Γκρέκο. Ὑπῆρξε βέβαια ἰδιότροπος, κατὰ τὸ λόγο τοῦ Πατσέκο. *De extravagante condición*, κατὰ τὸ Χουσέπε Μαρτίνεθ. Καμωμένος, νομίζεις, γιὰ νὰ ξαφνίξει μὲ τὶς παραξενιές του τὴν κοινωνία τοῦ Τολέδου. Ἀλλὰ οἱ ἰδιοτροπίες του — τοῦτο πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ — δὲν εἶναι οἱ μανίες ἐνὸς νευραστενικοῦ. Αὐτὸ πὺν τὸν ξεχωρίζει, εἶναι ἡ προσήλωσή του στὸ πνεῦμα, ἡ διακίρηξη τῆς ἐλευτερίας τοῦ πνεύματος, ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου κ' ἡ ὑπεράσπιση τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς δημιουργικῆς πράξης του. Ἄν εἶχε μουσικοὺς γιὰ νὰ τὸν εὐφραίνουν τὴν ὥρα πὺν ἔτρωγε, ἀπὸ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ τὸν πάrouμε γιὰ κανένα χαροκόπο πὺν σπαταλᾷ τὰ δουκάτα του. Ἄν κίνησε τὴ γνωστὴ δίκη ἐνάντια στὸν εἰσπράχτορα τῶν φόρων τῆς Ἰλιέσκας, ὅπου πέτυχε νὰ ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀσυδοσία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, τοῦτο δὲν εἶναι βέβαια ἀπὸ σφιχτοχεριά.¹ Ἄν ὑπῆρξε τραχὺς στοὺς λόγους του, τοῦτο δὲν εἶναι ἀπὸ στενοκεφαλιά ἢ ἀπὸ πεῖσμα. Ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του, ἄλλωστε, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀμφισβήτηση γιὰ τὸ μεγαλεῖο του. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὸν Πορτογάλου Μέλο, πὺν γράφει στὰ 1657, «ζοῦσε (ὁ Γκρέκο) φτωχότατος σὰν ἀκατάδεχτος ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τοῦ πνεύματός του» (*como soberbo da grandeza de seu espirito*), ἐκφράζει τὴν κοινὴ γνώμη γιὰ τὸν Γκρέκο καὶ συνοψίζει σὲ μιὰ γενίκευση τὸ συμπέρασμα πὺν ἐπιτρέπουν οἱ μαρτυρίες τῶν συγχρόνων του γι' αὐτόν. Ὅπως καὶ νᾶναι, τὴν οὐσία τοῦ Γκρέκο, κι ἄς τὸ πῶ σωστότερα, τὴν παρουσία του, θὰ τὴ συντύχει αὐτὸς μονάχα πὺν θὰ τότε μελετήσῃ μ' ἀγάπη, ὄχι μέσα στὰ κείμενα τῶν ἄλλων, παρὰ στὰ ἔργα τὰ δικά του, ἐκεῖ ὅπου αἰσθητοποιήθηκε ἡ ψυχὴ του. Κι ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦτα φωτισμένος, ἴσως τότε ὁ μελετητὴς νὰ τὸν ἀνταμώσει καὶ μέσα του, ἐκεῖ πὺν γίνεται ἡ ἀληθινὴ γνωριμιὰ, — ἔξω ἀπὸ τὰ λόγια.

✓ Η ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ. Εἶναι φυσικὸ νὰ ναραρωτηθεῖ κανεὶς πῶς εἶταν ἡ φυσικὴ μορφή τοῦ Δομήνικου. Ὅσο μεγαλύτερο ὑπῆρξε τὸ αἶνιγμα τῆς προ-

1 Ὁ εἰσπράχτορας τῶν φόρων (*alcabalero*) τῆς Ἰλιέσκας, πὺν τὸν εἶχε ἀντίδικο ὁ Γκρέκο, λεγότανε Blas de Cimbión, ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἓνα ἔγγραφο δημοσιευμένο ἀπὸ τὸ Σάν Ρομάν (πρβλ. S.R. 1910, doc. 21 καὶ σημ.). Γιὰ τὴ δίκη, πρβλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ *Vicente Carducho* στὸ ἔργο του *Diálogos de la pintura*. Μαδρίτη, 1633. Β' ἔκδ., 1865.

σωπικότητας και της τέχνης του, τόσο πιδ ζωηρή και νόμιμη ή δίψα μας να γνωρίσουμε τη φυσιογνωμία του. Τὸν εἶχε προσωπογραφῆσει ὁ Πατσέκο στὰ 1611, κατὰ τὴ γνωστὴ ἐπίσκεψη, ἀλλὰ τὸ πορτραῖτο, μαζί μὲ ἄλλα πολλὰ ποῦχε ἐχτελέσει γιὰ νὰ εἰκονογραφῆσει τὸ περίφημο Libro του, ἔχει χαθεῖ (Κοσ. 1914, σ. 62). Ὁ ἴδιος ὁ Γκρέκο εἶχε ζωγραφίσει στὰ νεανικά του χρόνια τὴν αὐτοπροσωπογραφία του, ἐκείνην ποῦχε κάμει, κατὰ τὸν Κλόβιο, «stupire tutti questi pittori di Roma». Καὶ στὴ «δεύτερη» ἀπογραφὴ τοῦ Γιώργη Μανουήλ, ἀναγράφεται, μαζί μὲ ἄλλους πίνακες τοῦ Γκρέκο, μὲ ἀριθμὸ 189, «μιά προσωπογραφία τοῦ πατέρα μου μὲ τὸ τελάρο της κορνιζωμένο» (un retrato de mi P[adr]e, con su quadro guarnecido). «Πρόκειται πιθανώτατα — παρατηρεῖ ὁ Σὰν Ρομὰν (1927, σ. 85) — γιὰ τὸν πίνακα ποὺ ἀνῆκε ἄλλοτε στὸν Ἀουρελιάνο Μπερουνέτε καὶ ποὺ κατὰ παράδοση θεωρήθηκε αὐτοπροσωπογραφία τοῦ Γκρέκο» (τώρα στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης, εἰκ. 23).

Ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τοῦτες τῶν κειμένων, ὅπως τὸ βλέπει καθένας, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει μὲ βεβαιότητα ποιά εἶναι ἡ προσωπογραφία τοῦ Γκρέκο. Εἶναι λοιπὸν ὑποχρεωμένος νὰ περάσει στὶς ὑποθέσεις, ἂν δὲν ἐγκαταλείψει τὸ πρόβλημα. Οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια ποὺ ἄρχισε ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ ζωγράφου μας. Ἄλλες μὲ τὸν καιρὸ ξεφτίσαν σὰν ἀβάσιμες (παραδ. ἡ Προσωπογραφία ζωγράφου τοῦ Μουσείου τῆς Σεβίλλης), ἄλλες ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν τὴν εὐνοία τῶν ιστορικών.¹ Ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀναφέρω αὐτὲς ποὺ θεωρῶ πιθανότερες, ἐπειδὴ στηρίζονται σὲ κάποια ἀντικειμενικὴ ἐνδειξη.

Εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ νεανικὴ μορφή στὴν ἀριστερὴ ἄκρῃ τοῦ πίνακα Ἡ θεραπεία τοῦ τυφλοῦ τῆς πινακοθήκης τῆς Πάρμας (εἰκ. 4). Τὸ ρεαλιστικὸ ἦθος τῆς μορφῆς, ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τὴν κοινὴ πράξη τῶν ἄλλων προσώπων τῆς σύνθεσης, τὸ γεγονὸς ὅτι κοιτάζει κατάματα τὸ θεατὴ, σὰ νὰ θέλει νὰ προσελκύσει τὴν προσοχή του, καὶ τὸ ὅτι εἶναι τοποθετημένη πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ ζωγράφου, ὅλα αὐτὰ συνηγοροῦν γιὰ τὴν ὑπόθεση πὼς ἔχουμε δῶ τὴν αὐτοπροσωπογραφία τοῦ νεαροῦ Γκρέκο. Ὁχι λιγώτερο πιθανὴ εἶναι ἡ ἐκδοχὴ ὅτι τὸν Γκρέκο ἀπεικονίζουν κ' οἱ δυὸ καῖνες μορφὲς μὲ τὸ ξανθὸ γένι, ἢ μιὰ στὸν Ἅγιο Μαυρίκιο, ἢ ἄλλη στὴν Ταφὴ τοῦ Ὁργκάθ, πού, παραστημένες κ' οἱ δυὸ κατὰ μέτωπο, κοιτάζουν κατάματα τὸ θεατὴ, ξένες κι αὐτὲς πρὸς τὴ γύρω τους δράση

1 Γιὰ τὶς διαφορὰς αὐτὲς ὑποθέσεις βλ. Κοσ. 1914, σ. 62-75, Villar, El Greco..., σ. 39 καὶ ἀκ. Κ.λπ.

(*εἰκ. 11, 12*). Ἡ παρουσία τους μέσα στὰ δυὸ κυριώτερα ἔργα τοῦ ζωγράφου μας, κ' ἡ συμφωνία τους πρὸς τὴν ἡλικία ποῦχε ὁ Δομήνικος ὅταν ζωγράφιζε τὰ ἔργα τοῦτα, ἐνισχύουνε μιὰν ὑπόθεση ποὺ τὴν ἐπιδοκιμάζει κ' ἡ φυσιογνωμικὴ πεῖρα μας, ἐπειδὴ μπορούμε νάναγνωρίσουμε στὴ γενικὴ πνευματικὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου τούτου τὴν ψυχὴ ποὺ φανέρωσε ὁ Γκρέκο μὲς στὸ ἔργο του. Αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐξηγεῖ καὶ τὴν κοινὴ παραδοχὴ τῆς ὑπόθεσης ἀπὸ τοὺς οἰκειότερους μὲ τὴν τέχνη τοῦ Γκρέκο μελετητές, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Κοσσίο, ποῦχει ἀποδείξει τὴν πιδὲ μεγάλη περίσκεψη στὰ μπισβητούμενα ζητήματα. Ἀπομένει μιὰ εἰκασία ἀκόμα, ποὺ τὴν ἔχω ἐκφράσει κι ἄλλοι καὶ ποὺ θάθελα νὰ τὴν ἐπαναλάβω ἐδῶ. Τὴ μορφὴ κείνη ποὺ ἀνταμώσαμε στὴ νεανικὴ ὥρα τῆς στὸν πίνακα τῆς Πάρμας καὶ ποὺ τὴν εἶδαμε νὰ ὠριμάζει στὸν *Ἅγιο Μανρίκιο* καὶ στὴν *Ταφὴ* καὶ νὰ γερνᾷ στὴν *Προσωπογραφία* τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης, τὴν ἴδια αὐτὴ μορφὴ μπορούμε, νομίζω, νὰ τὴν ἀναγνωρίσουμε καὶ στὸ γεροντικὸ κεῖνο κεφάλι ποὺ μᾶς κοιτάζει μέσα ἀπὸ τὰ *Ἀρραβωνιάσματα τῆς Παρθένου Μαρίας* τῆς βασιλικῆς ρουμανικῆς συλλογῆς (*εἰκ. 30*). Ἔχουμε δῶ ἕναν ἀπὸ τοὺς ὕστατους πίνακες τοῦ Γκρέκο, ἀτέλειωτον σὲ κάποια σημεῖα (κοίτα τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ Ἰωσήφ), ἕνα ἔργο ὅπου ἔχει θαρρεῖς συγκεντρωθεῖ ὅλος ὁ πυρετὸς τῆς μακριᾶς καὶ δημιουργικῆς ζωῆς του. Ἀποδείξεις «ἐξ ἀντικειμένου» πὼς ὁ γέρος ποὺ προβάλλει πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν ὄμο τοῦ ἱερέα εἶναι ὁ Γκρέκο, δὲν μπορούμε νὰ φέρουμε. Ἀς λογαριαστοῦν ὁμως ὡς ἐνδείξεις ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἐσωτερικὴ μας βεβαιότητα, ἡ ὁμοιότητα τῆς μορφῆς αὐτῆς μὲ τὴν *Προσωπογραφία* τῆς Νέας Ὑόρκης κ' ἡ ἴδια ἡ στάση της: Ὁ γυρτὸς κεῖνος ὄμος πρὸς τὸ μέρος τοῦ θεατῆ, τὸ κεφάλι ποὺ κλίνει πάνω στὸν ὄμο τοῦτο, ἡ παράστασή του κατὰ τὰ τρία τέταρτα, ἀποτελοῦν τὴν τυπικὴ ὄψη τῆς αὐτοπροσωπογραφίας ποὺ γίνεται μὲ πρότυπο τὸ εἶδωλο τοῦ καθρέφτη. (Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀποδεικτικὰ παραδείγματα, ἀναφέρω τὴν αὐτοπροσωπογραφία τοῦ Τισιανοῦ μέσα στὴν *Ἀλληγορία πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀλφόνσου ντ' Ἀβαλός*, στὸ Λοῦβρο).

✓ ΑΥΤΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ. Ἔχουμε τὶς πολυάριθμες ὑπογραφές του καὶ τὶς ἐπιγραφές μέσα στοὺς πίνακες, καὶ τὶς ὑπογραφές του κάτω ἀπὸ διάφορα δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα. Ἀλλὰ ἔχουμε συνάμα καὶ μερικὰ δείγματα τῆς συνηθισμένης γραφῆς του. Εἶναι οἱ λίγες λέξεις σὲ βενετικὴ διάλεχτο ποῦχει ὑποσημειώσει σ' ἕνα ἔγγραφο τοῦ 1577 ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐχτέ-

λεση τοῦ ἔργου στὸ Santo Domingo el Antiguo: «Io Domenico Theotocopuli afermo quanto e sopra scritto | Domenico Theotocopuli» (πρβλ. *San Román*, Doc^{os} del Greco referentes a los cuadros de S. Dom. el Ant., στὸ «Arch. Esp. de Arte y Arqueol.», 1934, σ. 6). Εἶναι δυὸ σύντομες ὑποσημειώσεις σὲ ἰσπανικὴ γλῶσσα κάτω ἀπὸ δυὸ ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρονται στὸ εἰ-

*Recebi los mil Reales contrarios en esta Libranza
del Sr. Diego de Montoya a 29 de Mayo de 1607*

Dom. Theotocopuli

VIII. Αὐτόγραφο τοῦ Γκρέκο (1607).

(Ἀπὸ *S. R.* 1910, σ. 47).

κονοστάσι τοῦ Κολλέγιου τοῦ Ἁγ. Βερναρδίνου (*S. R.* 1910, σ. 46 - 47 fig. 2^a καὶ docs 80 καὶ 81) (*εἰκ. VIII*). Ὑπάρχει ἀκόμα ἓνα ἀδημοσίευτο αὐτόγραφο τοῦ Γκρέκο, φυλαγμένο ἀπὸ τὸν Sr. Conde de Toledo στὸ Μουσεῖο ποὺ ὁ ἴδιος ἱδρυσε στὸ Τολέδο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ εἰκονοστάσι τῆς Καπίλια ντὲ Ἰσάβελ ντὲ Ὁβάλιε (πρβλ. *S. R.* 1910, σ. 47 σημ. 1).

TEAAC T

ΣΥ